

شیوه‌های تربیت اخلاقی در داستان‌های قرآنی

مرحمت رضواندی

سطح ۳ رشته تفسیر و علوم قرآنی از حوزه علمیه فاطمیه (س) آغ، شهرستان نقده

چکیده

هدف تحقیق حاضر بررسی شیوه‌های تربیت اخلاقی در داستان‌های قرآنی بود. مسائل تربیت اخلاقی در هر زمان از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار بوده، ولی در عصر کنونی که مفاصد اخلاقی با حضور ماهواره‌ها و فضای مجازی، بسیار گسترش پیدا کرده، اهمیت ویژه‌ای دارد. در این رساله با رویکرد توصیفی که گاهی با تحلیل محتوا نیز همراه است، حساسیت بحث تربیت اخلاقی را مطرح و با محوریت سؤال «شیوه‌های تربیت اخلاقی در داستان‌های قرآنی چیست؟» به بررسی شیوه‌های اخلاقی قرآنی (شیوه‌های فکری، عاطفی و رفتاری) پرداخته‌ایم. نتایج نشان داد شیوه‌های فکری مثل پرورش تعقل و معرفت و مقابله با لغزش‌های فکری، پیش روی انسان را روشن می‌کند، اما به‌تنهایی محرک انسان برای عمل نیست. عواطف و هیجانات مثل احترام به حقوق دیگران، حیاء در کلام و تولی و تبری هستند که حالت برانگیختگی در سیستم‌های بدن ایجاد می‌کنند. در آخر یافته‌های تحقیق حاضر نشان داد که شیوه‌های رفتاری مثل الگوسازی و نقش تبشیر و انذار در خودسازی موثرتر است و ارائه الگو و اسوه موثرترین و موفق‌ترین روش تربیت قرآنی است.

واژگان کلیدی: شیوه، تربیت، اخلاق، تربیت اخلاقی، داستان، قرآن

مقدمه

عصر کنونی عصری است که در اثر پیشرفت فناوری، همه چیز مخصوصاً مسائل غیراخلاقی از طریق فضای مجازی در همه جا در دسترس همه کس قرار گرفته است؛ به همین دلیل مفاصل اخلاقی بسیار گسترش پیدا کرده است بنابراین در چنین شرایطی توجه به مسائل تربیت اخلاقی از هر زمان دیگری ضروری تر به نظر می‌رسد تا با دستیابی به شیوه‌های تربیت اخلاقی، نسبت به برنامه‌ریزی دقیق فرهنگی برای ترویج و به کارگیری آن اقدام نماییم که این خود، موجب ایجاد آرامش روحی و روانی در زندگی انسان‌ها خواهد شد. البته مسائل تربیت اخلاقی در نزد همه انسان‌ها، خواه به دینی آسمانی متدین باشد یا نباشد، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، بنابراین برای رسیدن به تربیت اخلاقی باید آن را از بهترین منابع دریافت کند. قرآن شیوه‌ها و روش‌های گوناگون و متنوع را برای تربیت انسانها و افراد جامعه ارایه می‌دهد. الگوها و روش‌های قرآن کارآمد و دارای لطایف زیبا و جامعیت خاصی می‌باشد. قرآن برای این آمده است که با ارایه الگوها و نشان دادن روش‌های نوین تربیتی، انسان‌ها را به سوی هدف نهایی هدایت کند. قرآن از آغاز نزول بر قلب‌های آماده تاثیر عمیق و وثیق و دقیق گذاشت و جانان را سیراب، دل آنان را بهاری، دیده آنان را تیز بین وزندگی آنان را پاک و پاکیزه ساخت و از نو تمدن و فرهنگی ژرف، زنده، بالنده، پویا و حیات اجتماعی سعادت بار را بنیان نهاد و راه درست زندگی کردن را اموخت. آنان که دل به قرآن بستند و آن راملاک تشخیص حق از باطل دانستند و فراگیری و عمل به آن را ارزش والا به حساب آورند و خلق و خوی و کردار گفتار خود و دیگران را با آن محک زدند و روابط و مناسبات اجتماعی را با قرآن کریم تنظیم کردند به کمال دست یافتند و دنیا و آخرت خود را آباد کردند و لذت سروری را نیز چشیدند. در قرآن روش‌های گوناگون و بدیع و متنوع و کارآمد، تربیتی وجود دارد که با استخراج آنها به تمام نیازهای بشر در این حیطه پاسخ داده می‌شود.

بیان مسأله

قرآن کریم مثل معلمی است که کلیات درس را در مختصرترین جملات بیان می‌کند سپس شاگردان را به عمل به آن امر می‌کند. بعد اعمال آنها را می‌بیند؛ صحیح و فاسد آن را اصلاح می‌کند؛ نقص‌ها و کمبودها را با موعظه، مثال، داستان بیان می‌کند که تمامی داستان‌ها و مثال‌های قرآن، حول محور توحید، افراد را تربیت می‌کند. خداوند داستان‌های انبیا را بیان می‌کند، عبادت‌ها، دعاها و طرز معاشرت‌شان را با مردم مثال می‌زند، در واقع خود نوعی الگوسازی تربیتی عملی است با ذکر جزئیات. داستانهای قرآن جامع است و تمام ابعاد لازم برای انسان در آن مطرح شده است و تربیت اخلاقی یکی از ابعاد لازم برای انسان می‌باشد که در قرآن به آن اشاره شده است. تربیت اخلاقی به معنای چگونگی به کارگیری و پرورش استعدادهای درونی انسان جهت رشد و تثبیت صفات پسندیده اخلاقی (شکوفا کردن ظرفیتهای اخلاقی) به منظور انجام رفتارهای پسندیده اخلاقی و دوری از ردایل اخلاقی است به طوری که این ویژگیها برای انسان به صورت ملکه در آید. البته ملکه شدن این ویژگیها مرهون شیوه منحصر به فرد قرآن در داستانهای قرآنی است؛ چراکه شیوه‌های قرآن از آن جهت تربیت اخلاقی به کارگرفته است، تمامی ابعاد تربیت اخلاقی را شامل می‌شود و از آن جهت که تربیت اخلاقی، مهمترین جنبه‌های انسانی است، لذا این پژوهش سعی کرده است از سه بعدگرایش، بینش و کنش شیوه‌های تربیت اخلاقی در قصه‌های قرآنی را مورد بررسی قرار دهد.

پیشینه پژوهش

در این زمینه کتابها و مقالات زیادی به نگارش درآمده اند که از جمله آنها می‌توان به این آثار اشاره کرد:

کتاب «اخلاق در قرآن» از مکارم شیرازی که در این کتاب به تربیت اخلاقی و عرفانی پرداخته شده است، دارای مباحث زیادی است که تفاوت آن با کار ما در این است که در پژوهش حاضر تنها به شیوه‌های تربیت اخلاقی به صورت گسترده پرداخته شده است. از نقاط قوت این کتاب پرداختن به دوره کامل اخلاق اسلامی مشتمل بر کلیه اصول و فروع مسائل اخلاقی است؛ اما شیوه‌های تربیت اخلاقی در مبحثی جدا و به صورت جزئی بیان نشده است. مهدی فصیحی رامندی در مقاله ای تحت عنوان «بررسی مقایسه ای اصول تربیت اخلاقی و تربیت عرفانی» به بررسی تحلیلی اصول تربیت اخلاقی و اصول تربیت عرفانی به معنای قواعد تجویزی، عام و کلیاتی که در فرایند تحول اخلاقی و عرفانی به کار گرفته می شود، و تعیین میزان انطباق و عدم انطباق آنها با یکدیگر پرداخته است؛ که در تحقیق حاضر ما به شیوه‌های تربیت اخلاقی قصه های قرآنی پرداخته‌ایم در حالیکه در مقاله فوق به اصول تربیت اخلاقی و عرفانی اشاره شده است. در نتیجه نقطه ضعف اساسی آن نپرداختن به موضوع تربیت اخلاقی است.

فاطمه وجدانی و همکاران در مقاله ای تحت عنوان «بررسی انتقادی سه دیدگاه رایج تربیت اخلاقی بر اساس دیدگاه علامه طباطبایی»؛ بر اساس دیدگاه علامه به نقد رایج ترین رویکردهای تربیت اخلاقی در جهان پرداخته اند. در مقاله مذکور ابتدا ۳ رویکرد تبیین می شود و سپس بر اساس مولفه های اساسی تربیت اخلاقی موثر از دیدگاه علامه مورد نقد قرار می گیرد؛ که باز از نقاط ضعف آن نپرداختن به شیوه‌های تربیت اخلاقی قرآنی است. محسن فرمهینی فراهانی و همکاران در مقاله ای با عنوان «بررسی تربیت اخلاقی از منظر امام صادق»: به بررسی مبانی، اصول و روش های تربیتی از دیدگاه امام صادق: پرداخته اند که از نقاط قوت تحقیق فوق می باشد. نقطه ضعف اصلی آن این است که در مقاله فوق نیز بخشی از تربیت اخلاقی عنوان شده است و به تمامی ارکان آن اشاره نشده است.

تحقیق حاضر با تحقیقات گذشته یک تفاوت اساسی دارد و آن اینکه این تحقیق، شیوه های تربیت اخلاقی در داستان های قرآن رابه طور مجزا بررسی می کند تا با دستیابی به آثار بکارگیری این شیوه‌ها، و ترویج آن در بین مردم، به بروز و ظهور این تربیت اخلاقی در جامعه منجر شود که این خود موجبات آرامش و لطافت زندگی مردم خواهد شد.

سؤالات تحقیق

سؤال اصلی پژوهش

شیوه‌های تربیت اخلاقی در داستان‌های قرآنی چیست؟

سؤال‌های فرعی پژوهش

۱- شیوه های شناختی و فکری تربیت اخلاقی در قصه های قرآنی کدامند؟

۲- شیوه های عاطفی تربیت اخلاقی در قصه های قرآنی کدامند؟

۳- شیوه های رفتاری تربیت اخلاقی در قصه های قرآنی کدامند؟

فرضیه‌های پژوهش

۱- در قصه‌های قرآنی شیوه‌های شناختی مانند آگاهی دادن به آموزه‌های اخلاقی موجود است.

۲- در قصه‌های قرآنی شیوه‌های عاطفی مانند ایجاد انگیزه برای اخلاقی بودن موجود است.

۳- در قصه های قرآنی شیوه های رفتاری مانند الگو سازی رفتاری در اخلاق موجود است.

روش پژوهش

روش ما در این تحقیق توصیفی- تحلیلی می باشد یعنی با استفاده از آیات و روایات به توصیف و تحلیل مطالب پرداخته شد تا الگوی اخلاقی از لایه لای داستانهای قرآنی برای استفاده و به کار بردن آن در امور فردی و اجتماعی زندگی معرفی شود.

پیشنهادات

یکی از شرایط تربیت صحیح این است که مربی اوصافی را که به شاگرد پیشنهاد و سفارش می‌کند، باید به همان صورتی که می‌خواهد شاگرد دارای آن اوصاف و متلبس به آن باشد، خود متلبس باشد؛ و همچنین با روش ارائه الگو به این نتیجه رسیدیم که ارائه الگو و اسوه مؤثرترین و موفق‌ترین روش تربیتی است.

در روش مواجهه کردن با نتایج اعمال دریافتیم که فرد بیابد و ببیند که پیامد عمل وی، زیان خود او را بار می‌آورد یا آنکه به سود خود اوست زمینه مناسبی برای یافتن انگیزه درونی نسبت به ترک یا انجام عمل را یافته است. روش دیگر تغافل می‌باشد که انسان‌ها مایل نیستند که دیگران از خطا و اشتباهات آنها مطلع شوند، و خواهان عزت نفس خویش می‌باشند.

در روش تربیتی مرحله ای نمودن تکالیف بدست آمد که با توجه به ضعف‌ها و نقایص ذاتی انسان‌ها بهتر است تکالیف را از آسان به سخت و به صورت مرحله ای به آنها توصیه کنیم. در روش تبشیر و انذار نتیجه گرفتیم که تبشیر و انذار همان گونه که در تربیت شخصی، از عوامل عمده محسوب می‌شود در مورد سالم سازی اجتماعی و تربیت دیگران نیز وسیله ای کارآمد و مؤثر به شمار می‌رود. در روش توبه هم به این امر مهم دست یافتیم که توبه خود اظهار دوستی از مقام برتر علاوه بر اینکه افتخاری است برای محبوب و باعث بازیابی شخصیت گناهکار می‌شود، برد تربیتی و سازندگی مهمی دارد.

نتیجه گیری

در بیان نتیجه این نوشتار باید گفت مفاهیم ارزشمندی مانند تربیت، اخلاق و تربیت اخلاقی که شکوفا نمودن استعداد های انسان با تکیه بر درون مایه های فطری خود در راستای دست یابی به کمالات است، مورد بررسی قرار گرفت و از آن جهت که کمال انسان در گرو تربیت و پرورش نفوس انسانی بر اساس معیارها و ملاک های الهی است، تربیت اخلاقی، از اهمیت و ارزش بسیاری در آموزه های قرآنی برخوردار است؛ برای رسیدن به اهداف مورد نظر، بعد از آشنایی با الفاظ در سه بعد ایجاد بینش، گرایش و کنش، به مسئله پرداخته شد، یعنی شیوه تربیت اخلاقی صاحبان شریعت در قرآن، مانند: تعلیم مسائلی که انسان را به انجام ارزش های اخلاقی و دوری از ضد ارزشها آگاه می‌کند، برهین و اقدامات عقلی، تنبیه و بیداری وجدان‌ها، انذار که موجب بیم از انجام بدی‌ها و تبشیر که موجب گرایش به خوبی‌ها است، موعظه که زنگار گناه و صفات زشت را از قلب‌ها برداشته و نور هدایت را به دلها می‌تاباند، الگوسازی با بیان مثال و داستان که در واقع پیروی آگاهانه از کسانی است که راه‌های پر خطر را به سلامت گذرانده اند، مهربانی و عفو گذشت نسبت به خنثی کردن جهل مردم و کم کردن فساد؛ و ابتلا و آزمایش که گاهی تکوینی و گاهی تشریحی برای تمییز و شناسایی افراد است، تزکیه ژرف‌ترین واژه در تربیت انسان که در فرایند رسالت پیامبران الهی مورد توجه بوده است، رعایت شئون اجتماعی و احترام به دیگران در گفتار و رفتار، صبر که مقاومت و پایداری در برابر هوای نفس است، قبول مسئولیت که بیداری حس مسئولیت پذیری در انسان‌ها است مورد بررسی قرار گرفت؛ برجستگی این نوشتار، به قرآنی بودن مباحث و کاربردی بودن آن برمی‌گردد، که توسط پیامبران اولوالعزم به اجرا درآمده است بدین وسیله از بحث شعار بودن و عدم قابلیت اجرا خارج می‌شود، بنابراین توصیه می‌گردد برای حل بحران تنزل اخلاقی در جامعه، از شیوه‌های تربیت اخلاقی قرآنی، به عنوان منشور اخلاقی در زندگی بهره برداری شود، اما آنچه در دایره این نوشتار نمی‌گنجید، بررسی مسائل تربیت اخلاقی از دیدگاه قرآن در زندگی فردی و اجتماعی به صورت مجزا و مفصل است، که امید می‌رود در نوشتارهای بعد به آن پرداخته شود.

منابع و مآخذ

۱. الهامی نیا، علی اصغر، اخلاق عبادی، غلامعباس، طاهر زاده، چاپ دوم، قم: افق فردا، ۱۳۷۹.
۲. اعرافی، علیرضا و دیگران، فقه تربیتی، تهران: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸.
۳. افرام البستانی، فواد، منجدالطلاب، ترجمه محمد. م، تهران: اسلامی، ۱۳۶۰.
۴. برجی، یعقوبعلی، اخلاق پیامبران در قرآن، چاپ اول، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۶.
۵. بهشتی، محمد، و دیگران، آرای اندیشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبنای آن، ج ۳، تهران: سمت، ۱۳۷۹.
۶. بیات، زهرا، نشریه «بررسی نقش تربیت اخلاقی از دیدگاه پیامبراعظم (ص) در جهت تحقق وظایف فردی واجتماعی»، ارسال شده توسط admin، شماره دوم.
۷. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، چاپ اول، اصفهان: خاتم الانبیاء، ۱۳۸۵.
۸. تحریری، محمد باقر، جلوه های لاهوتی، ج ۱، چاپ اول، قم: دار المعارف، ۱۳۸۴.
۹. تهیه و تدوین مرکز فرهنگ و معارف قرآن، دائرة المعارف قرآن کریم، ج ۲، چاپ دوم، قم: موسسه بوستان(دفتر تبلیغات حوزه های علمیه قم)، ۱۳۸۵.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی سیره رسول اکرم در قرآن، چاپ هشتم، قم: اسراء، ۱۳۹۰.
۱۱. -----، مبادی اخلاق در قرآن، چاپ نهم، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۹۰.
۱۲. -----، مفاتیح الحیاه، چاپ نودونهم، قم: اسراء، ۱۳۹۱.
۱۳. حائری شیرازی، محمد صادق، تربیت اسلامی، ج ۱، چاپ اول، بی جا: انتشارات دفتر تحکیم وحدت، ۱۳۶۰.
۱۴. حاجی ده آبادی، محمدعلی، درآمدی بر نظام تربیت اسلام، قم: دفتر تحقیقات و تدوین متون درسی، ۱۳۷۷.
۱۵. حکیمی، محمد رضا، محمد، حکیمی، علی، حکیمی، ترجمه الحیاه، ج ۱، چاپ نهم، قم: دلیل ما، ۱۳۸۶.
۱۶. حرانی، ابو محمد، تحف العقول، مترجم صادق حسن زاده، چاپ هشتم، قم: انتشارات آل علی، ۱۳۸۶.
۱۷. حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ترجمه: عبدالرحیم ربانی شیرازی، ج ۱۶، چاپ ۱۰، ۱۳۸۶.
۱۸. خمینی، روح الله، چهل حدیث، چاپ سی و سوم، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸.
۱۹. -----، صحیفه نور، ج ۷، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸.
۲۰. دیلمی، احمد، مسعود، آذربایجانی، اخلاق اسلامی، چاپ هفتم، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۱.
۲۱. دیلمی، حسن بن علی بن محمد، ارشاد القلوب الی الصواب، چاپ اول، قم: شریف رضی، ۱۴۱۲.ق.
۲۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، جلد ۳ و ۹، تهران: موسسه لغت نامه دهخدا، ۱۳۷۲.
۲۳. رسولی محلاتی، هاشم، غررالحکم و دررالکلم، ج ۱، چاپ ششم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۳.
۲۴. رفیع، جلال، اخلاق پیامبر و اخلاق ما چاپ اول، تهران: اطلاعات، ۱۳۹۰.
۲۵. رضی، نهج البلاغه، ترجمه استاد علی اصغر فقیهی، تهران: انتشارات صبا، چاپ ۱۴، ۱۳۸۴.
۲۶. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن، ترجمه الاتقان فی علوم القرآن، ترجمه: سید مهدی، حائری قزوینی، ج ۲، چاپ چهارم، تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۲.
۲۷. شبّر، عبدالله، اخلاق، ترجمه: محمد رضا، جباران، چاپ ششم، قم: هجرت، ۱۳۸۰.
۲۸. شیعی سبزواری، حسن، مصابیح القلوب، چاپ اول، تهران: بنیان، ۱۳۷۵.
۲۹. صدوق، ابی جعفر محمد بن علی بن حسین قمی، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال (پاداش و کیفر)، ترجمه: صادق حسن زاده، ج ۱، چاپ دوم، قم: فکرآوران، ۱۳۸۴.
۳۰. -----، کمال الدین و تمام النعمه، ترجمه: منصور، پهلوان، چاپ چهارم، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۶.
۳۱. طباطبایی، محمد حسین، آداب زندگی پیامبر(سنن النبی)، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۲.
۳۲. -----، نهایه الحمه، ترجمه و شرح علی شیروانی، ج ۱، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۹.

۳۳. -----، تفسیرالمیزان جلد ۴، ۳، ۲، ۱، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۹، ۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۲۵، ۲۳، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
۳۴. طوسی، نصیر الدین محمد، اخلاق ناصری، چاپ سوم، تهران: خوارزمی، ۱۳۶۴.
۳۵. عبدالفتاح طباره، عفیف، همراه با پیامبران در قرآن، حسین، خاکساران، عباس، جلالی، چاپ سوم، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۶.
۳۶. غزالی، محمد، تلخیص کیمیای سعادت، منوچهر، دانش پژوه، چاپ اول، تهران: مؤسسه فرهنگی اهل قلم، ۱۳۸۱.
۳۷. فاضل، جواد، صحیفه سجادیه، چاپ دوم، تهران: انتشارات افراسیاب، ۱۳۷۸.
۳۸. فتحعلی خانی، محمد، آموزه های بنیادین علم اخلاق، ج ۲، چاپ اول، قم: شهریار، ۱۳۷۹.
۳۹. فیض کاشانی، محمد محسن، ترجمه تفسیر صافی، ترجمه: جمعی از فضلا با نظارت استاد تحقیقی بخشایشی، ج ۶، چاپ اول، قم: نوید اسلام، ۱۳۸۶.
۴۰. -----، راه نجات ترجمه منهاج النجات، ترجمه: رضا رجب زاده، بی جا، پیام آزادی، بی تا.
۴۱. قرائتی، محسن، تفسیر نور، ج ۱، چاپ اول، تهران: مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن، ۱۳۷۹.
۴۲. قریشی، علی اکبر، تفسیر احسن حدیث، ج ۱، چاپ اول، تهران: واحد تحقیقات اسلامی، ۱۳۶۶.
۴۳. -----، قاموس قرآن، ج ۳، چاپ هشتم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۸.
۴۴. کاشفی سبزواری، حسین، جواهر التفسیر، محقق: جواد عباسی، چاپ دوم، تهران: ایرانسال نشر، ۱۳۷۹.
۴۵. کبیری، زینب، مبانی و شیوه های تربیت اخلاقی در قرآن، چاپ اول، قم: انتشارات زینا، ۱۳۹۱.
۴۶. کلینی، محمد، اصول کافی، جلد ۲ و ۶، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب اسلامی، ۱۳۶۵.
۴۷. گیلانی، عبدالرزاق، ترجمه و شرح مصباح الشریعه، چاپ سوم، تصحیح سید جلال الدین محدث ارموی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۵۲.
۴۸. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۶۸، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲.
۴۹. مدرسی، محمد رضا، فلسفه اخلاق، تهران: سروش، ۱۳۷۱.
۵۰. مسائلی، احمد رضا، فلسفه اخلاق و علم اخلاق، چاپ اول، اصفهان: کانون پژوهش، ۱۳۷۸.
۵۱. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، چاپ نهم، تهران: انتشارات الزهراء، ۱۳۶۶.
۵۲. -----، سیری در سیره نبوی، چاپ سی و هشتم، تهران: صدرا، ۱۳۸۵.
۵۳. -----، عدل الهی، چاپ بیست و پنجم، تهران: صدرا، ۱۳۸۵.
۵۴. مظلومی، رجب علی، گامی در مسیر تربیت اسلامی، ج ۲، چاپ ششم، تهران: نشر آفاق، ۱۳۸۹.
۵۵. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، ج ۱ و ۲ و ۴، چاپ هیجدهم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۰.
۵۶. مقدس نیا، محمد، آداب معاشرت، محمد مهدی، محمدی، چاپ اول، قم: پیک جلال، ۱۳۷۹.
۵۷. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، ج ۱، چاپ، قم: مؤسسه امام علی (ع)، ۱۳۷۹.
۵۸. -----، تفسیر نمونه، ج ۱۱ و ۱۸ و ۲۴، چاپ ۳۶، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۸.
۵۹. -----، دایره المعارف فقه مقارن، ج ۱، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب، ۱۳۸۵.
۶۰. مصباح یزدی، محمد تقی، دروس فلسفه اخلاق، چاپ اول، قم: موسسه علمی پژوهشی امام خمینی، ۱۳۶۷.
۶۱. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۴، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۱.
۶۲. موسوی گرمارودی، علی، ترجمه صحیفه سجادیه چاپ نهم، تهران: انتشارات هرمس، ۱۳۹۱.
۶۳. نراقی، احمد، جامع السعادات، ج ۱، انتشارات علمیه اسلامی، تهران، ۱۳۴۸.

عربی

۱. ابن ادریس الحلی، محمد بن منصور، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی (والمستطرفات)، ج ۳، چاپ دوم، قم: مؤسسه نشر

- اسلامی، ۱۴۱۰ق.
۲. ابن الحسام الدین الهمندی البرهان فوری، علی المتقی، کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال تحقیق وتصحیح: صفوه صفا، بکری حیانی، ج ۳، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ق/۱۹۸۹م.
  ۳. ابوالحسن، علی بن موسی الرضا(علیه السلام)، صحیفه الامام الرضا(علیه السلام)، تحقیق: مؤسسه آل بیت، چاپ اول مشهد: کنگره جهانی امام رضا(علیه السلام)، ۱۴۰۶ق.
  ۴. ابن الفتال النیشابوری، محمد بن الحسن، روضه الواعظین وبصیره المتعظین، تحقیق: سید محمد مهدی خراسان، قم: شریف رضی، بی تا.
  ۵. ابن فارس، احمد بن زکریا بن حبیب القزوینی الرازی اللغوی، مقایس الغه، ج ۴ قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۴ق.
  ۶. ابن فهدالحلی، احمد بن محمد، عدّه الداعی ونجاح الساعی، تصحیح: احمد موحدی قمی، چاپ اول، قم: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۰۷ق.
  ۷. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۱، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ق.
  ۸. ابن مسکویه، احمد، تهذیب الاخلاق، چاپ سوم، قم: انتشارات بیدار، ۱۳۹۸.
  ۹. البراقی، احمد بن محمد بن خالد، المحاسن، چاپ دوم، قم: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ه ق.
  ۱۰. انیس، ابراهیم، المعجم الوسیط، چاپ سوم، تهران: دفتر نشر اسلامی، ۱۳۶۷.
  ۱۱. بن ابی طالب، علی، امام اول، غررالحکم و درر الکلم، ترجمه: هاشم رسولی، ج ۱، تهران: ایرانسال نشر، ۱۳۷۸.
  ۱۲. الترمذی، محمد بن عیسی بن سوره، سنن الترمذی، تحقیق: عبدالوهاب عبدالطیف، ج ۳، چاپ دوم، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۳ق/۱۹۸۳م.
  ۱۳. حرّانی، حسن بن علی، تحف العقول، تصحیح: علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۰۴ق/۱۳۶۰ش.
  ۱۴. الحمیری القمی، عبدالله بن جعفر، قرب الاسناد، چاپ سنگی، تهران: کتابخانه نینوی، بی تا.
  ۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن کریم، چاپ دوم، قم: انتشارات ذوی القربی (شریعت)، ۱۴۲۳ه ق.
  ۱۶. سیوطی، جلال الدین، الجامع الصغیر فی احادیث البشیرالنذیر، ج ۲، چاپ اول، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۱ق/۱۹۸۱م.
  ۱۷. شعیری، محمد بن محمد بن حیدر، جامع الاخبار، چاپ دوم، قم: شریف رضی، ۱۳۶۳ش.
  ۱۸. صدوق، محمد بن علی بن بابویه القمی، الأمالی، ترجمه: آیت الله کمره ای، چاپ چهارم، تهران: کتابخانه اسلامی، ۱۳۶۲ش.
  ۱۹. -----، الخصال، تصحیح: علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: انتشارات جامعه مدرسین قم، ۱۴۰۳ق.
  ۲۰. -----، عیون اخبار الرضا، تصحیح: مهدی حسینی لاجوردی، ج ۲، تهران: جهان ۱۳۷۸ق.
  ۲۱. -----، مصادقه الإخوان، قم: لیتوگرافی کرمانی، ۱۴۰۲ق.
  ۲۲. -----، معانی الاخبار، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱ش.
  ۲۳. طبرسی، فضل بن حسن، مکارم الاخلاق، چاپ چهارم، قم: شریف رضی ۱۴۱۲ه ق.
  ۲۴. -----، مجمع البیان، ج ۱۰، چاپ اول، قم: انتشارات نور، ۱۳۸۸.
  ۲۵. طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، تحقیق: محدث نوری، تحقیق: مؤسسه آل البيت، ج ۱۲، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۸ق/۱۹۸۷م.
  ۲۶. الطریحی، فخر الدین بن محمد علی، مجمع البحرین، تصحیح: احمد الحسینی، ج ۲، چاپ سوم، تهران: کتابفروشی مرتضوی، ۱۴۱۶ق/۱۳۵۷م.
  ۲۷. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۹، چاپ اول، قم: ذوی القربی، ۱۳۸۸.
  ۲۸. -----، الغیبه للحجه، تحقیق: عبدالله تهرانی، علی احمد ناصح، چاپ اول، قم: دارالمعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱ق.

۲۹. العروسی الحویزی، علی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، ج ۷، چاپ اول، بیروت لبنان: التاريخ العربی، ۱۴۲۲ هـ/ق/ ۲۰۰۱ م.
۳۰. العیاشی، محمدبن مسعود بن عیاش السلمی، تفسیر العیاشی، تحقیق: هاشم رسولی محلاتی، ج ۲، چاپ اول، تهران: چاپخانه علمیه، ۱۳۸۰ ق.
۳۱. قمی، عباس، سفینه البحار، ج ۸، چاپ سوم، قم: دار الاسوه لطباعه والنشر، ۱۳۸۰.
۳۲. -----، مفاتیح الجنان، چاپ دوم، تهران: انتشارات پیام عدالت، ۱۳۷۹.
۳۳. کاشانی، محسن، المحجه البيضاء فی تهذیب الأحیاء، ج ۱، چاپ اول، بی جا، المحبین (سرور)، ۱۴۲۶ هـ.ق.
۳۴. مغنیه، محمد جواد، تفسیر کاشف، ج ۳، چاپ اول، بی جا، مؤسسه دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۲۴ هـ/ق/ ۲۰۰۳ م.
۳۵. مفید، محمدبن محمدبن النعمان، الاختصاص، تصحیح: علی اکبر غفاری، چاپ اول، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
۳۶. -----، الأمالی، چاپ دوم قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.